

‘Deselve te laeten leeren leesen, schrijven en voorts een goed hantwerck’: de scholing van Leidse kinderen rond 1670

Daan Stremmelaar

‘Their education of their children, as well daughters as sons; be they of never so great quality or estate, they always take care to bring up to write perfect good hands, and to have the full knowledge and use of arithmetick and merchants accounts.’ Dit, geschreven in 1668, was volgens de Engelse econoom Josiah Child één van zijn vijftien redenen waarom Engeland een voorbeeld zou moeten nemen aan de Republiek der Nederlanden.¹ Verschillende historici hebben bevestigd dat in de vroegmoderne tijd (1500-1800) de geletterdheid en de rekenvaardigheid in de Republiek hoog was in vergelijking met de rest van Europa. Vooral de geringe achterstand van vrouwen ten opzichte van mannen loopt hierbij in het oog; op gebied van eenvoudig rekenen deden ze überhaupt niet onder voor de mannen.²

Toch is er maar weinig bekend over hoe kinderen in de vroegmoderne periode deze vaardigheden opdeden en hoe opleidingstrajecten, van het eerste onderwijs tot de beroepspraktijk, eruitzagen. Dit komt ten eerste doordat overheden, de grootste archiefvormers, slechts geringe bemoeienis met kinderen hadden. Ten tweede hebben historici nog relatief weinig aandacht gehad voor scholing in deze periode. Vooral meisjes komen er bekaaid vanaf.³

¹ Sir Josiah Child, *A New discourse of trade* (Londen 1698, herdruk van de editie Edmund Bohun 24-12-1692), 4; eerste uitgave was in 1668.

² J.I. Israel, *The Dutch Republic. It's rise, greatness and fall, 1477-1806* (Oxford 1995), 686; R.A. Houston, *Literacy in early modern Europe. Culture and education 1500-1800* (Harlow 2002); T. de Moor en J.L. van Zanden, ‘Every woman counts: A Gender-Analysis of Numeracy in the Low Countries during the Early-Modern Period’, *Journal of Interdisciplinary History* 41.2 (2010) 179-208.

³ Wat betreft de Nederlanden zijn er over het schoolse onderwijs vooral regionale studies verschenen: De Booy, *Kweekhoven der wijsheid. Basisonderwijs en vervolgonderwijs in de steden van de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19^e eeuw* (Zutphen 1980); E. Put, *De cleijne scholen: het volksonderwijs in het hertogdom Brabant tussen Katholieke Reformatie en Verlichting (eind 16^e eeuw – 1795)* (Leuven 1990); H. Uil, ‘De scholen syn planthoven van de gemeente’. *Het onderwijs in Zeeland en Staats-Vlaanderen, 1578-1801* (Bergschenhoek 2015); H.Th.M. Roosenboom, *De dorpsschool in de Meierij van 's-Hertogenbosch van 1648 tot 1795*

Wat betreft Leiden tussen 1500 en 1800 hebben historici zich beziggehouden met stedelijke regelgeving, de Groote – later Latijnse – school, de Universiteit, de eerste armenscholen en met de toestroom van Zuidnederlandse onderwijskrachten⁴ Zodoende ging de aandacht uit naar scholing voor de armsten en naar het elitaire onderwijs, maar niet naar die voor de grote groep kinderen daartussen. Ook richtte men zich op de aanbodzijde en de institutionele aspecten van het onderwijs, zoals wet- en

(Tilburg 1997); consumentenperspectief: B. Roberts, *Through the keyhole. Dutch child-rearing practices in the 17th and 18th century* (Hilversum 1998); A. de Bie, *Education in crisis? Human capital investments from a household perspective in early modern Antwerp* (onuitgegeven proefschrift, Antwerpen 2017); vak- en beroepsonderwijs: B. De Munck e.a., ‘Apprenticeship in the Southern Netherlands, c. 1400–c. 1800’, in: M. Prak en P. Wallis eds., *Apprenticeship in Early Modern Europe* (Cambridge University Press 2019); R. Schalk, ‘Apprenticeships with and without Guilds: The Northern Netherlands’, in: M. Prak en P. Wallis eds., *Apprenticeship in Early Modern Europe* (Cambridge University Press 2019); M. Prak, ‘Loopbaan en carrière in de Gouden Eeuw’, *De Zeventiende Eeuw* 27.2 (2011) 130–140; specifiek over de vroegmoderne scholing van meisjes moeten we het buiten de grens zoeken: D. Leigh Simonton, ‘The education and training of eighteenth-century English girls: With special reference to the working classes’ (University of Essex 1988); E. Kleinau en C. Opitz, *Geschichte der Mädchen- und Frauenbildung Bd. 1, Vom Mittelalter bis zur Aufklärung*, in *Geschichte der Mädchen- und Frauenbildung* (Frankfurt [etc. 1996]; E. T. Howe, *Education and Women in the Early Modern Hispanic World* (Routledge 2008).

⁴ J.J. Gelder, *Wetgeving op het Lager Onderwijs binnen Leyden van 1324 tot 1796: eene bijdrage tot de geschiedenis van het schoolwezen in Nederland* (Leiden 1856); A. Willemsen, *Back to the schoolyard: the daily practice of medieval and Renaissance education* (Turnhout 2008); A.M. Coebergh van den Braak, *Meer dan zes eeuwen Leids Gymnasium* (Leiden 1988); W. Otterspeer, *Groepsportret met dame* (Bakker, 2021); D. Janssen, ‘De armenschool te Leiden vanaf de oprichting tot de Franse overheersing. Een bijdrage tot de kennis van het onderwijs in de 18^e eeuw’, *Spiegel der historie. Maandblad voor de geschiedenis en haar hulpwetenschappen* 2 (1967) 489–515; J. Briels, ‘Zuidnederlandse onderwijskrachten in Noordnederland 1570–1630’, *Archief voor de Katholieke kerk in Nederland*, nr. 1972 en 1973 (1973); wat betreft vakonderwijs zie: E. Van Nederveen Meerkerk en Schmidt, ‘Tussen arbeid en beroep. Jongens en meisjes in de stedelijke nijverheid, ca. 1600–1800’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 3.1 (2006) 24–50; E. van Nederveen Meerkerk, ‘Werken om te leren? De arbeid van jongens en meisjes in de Leidse textielnijverheid in de zeventiende eeuw’, *Jaarboek Dirk van Eck* (2007/2008) 78–103; Nicolaas Wilhelmus Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie* (’s-Gravenhage, M. Nijhoff, 1908); A. Boot, *Van gilde tot ROC. Geschiedenis van het vakonderwijs in de stad Leiden. Proefschrift* (2019).

regelgeving (stadskeuren, gildenbepalingen), de oprichting van scholen, het onderwijspersoneel en de organisatie van het onderwijs. De vraagzijde en het perspectief van ouders, voogden en de minderjarigen zelf kwamen nog weinig aan bod. Bovendien bleef het onderwijs dat zich buiten de institutionele kaders afspeelde buiten beeld. Daar heeft vooral de aandacht voor de scholing van meisjes onder te lijden gehad, aangezien veel van de formele opleidingsroutes voor hen niet openstonden.

Voor het aanvullen van de kennis over de vroegmoderne scholing van kinderen in Leiden richt mijn onderzoek zich op de volgende hoofdvraag: hoe zag de scholing van Leidse kinderen uit de middenklasse eruit rond 1670? Bijbehorende deelvragen zijn onder andere: Welke verschillen waren er tussen jongens en meisjes en tussen meer of minder welgestelden? Welke overwegingen en strategieën van ouders en voogden omtrent scholing vallen er te ontdekken en werd er daarin onderscheid gemaakt tussen meisjes en jongens? Valt er een invloed van de minderjarigen zelf vast te stellen op het verloop van hun scholingsloopbaan?

De grootste uitdaging om deze vragen te beantwoorden, is het gegeven dat slechts een kleine minderheid van de jeugd onderwijs volgde aan instellingen die een archief hebben nagelaten. Dat waren de Latijnse school en de Universiteit, waar enkel jongens uit welgestelde gezinnen toegang tot hadden.⁵ Aan de andere kant van het sociaaleconomische spectrum bevonden zich de school en de leerplekken van het Heilige Geestweeshuis voor weeskinderen zonder bezit of netwerk.⁶ Overige vroegmoderne scholen, zoals de Nederduitse en Franse scholen en de achttiende-eeuwse armenscholen hebben geen archieven nagelaten.

Om meer zicht op het vroegmoderne onderwijs en zijn leerlingen te krijgen, is het nodig om andere bronnen te raadplegen dan die van de bovengenoemde instellingen. Het Leidse weeskamerarchief biedt daartoe een unieke mogelijkheid.⁷ In het weeskamerarchief zocht ik naar minderjarigen uit het decennium 1664-1674 en naar informatie over hun opvoeding.⁸ Voor

⁵ Latijnse school: ELO 0501A, 3337-3357; universiteit: 0501A, 3317-3336.

⁶ ELO 0509 Inventaris van het archief van het Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis.

⁷ ELO 0518 Inventaris van het archief van de Weeskamer te Leiden.

⁸ Ik koos voor dit decennium om scholing na een lange periode van hoogconjunctuur te kunnen vergelijken met een periode van laagconjunctuur in de achttiende eeuw en met een pré-Reformatie periode in de vijftiende eeuw. Voor dit artikel concentreer ik me op de late zeventiende eeuw. De andere twee periodes en

dit artikel is gewerkt met een database van 59 kinderen over wie scholingsinformatie in het weeskamerarchief te vinden was. Daarvoor werden 113 boedels – dossiers over nagelaten goederen – geraadpleegd. De persoonsgegevens van de kinderen in het weeskamerarchief vulde ik waar mogelijk aan met informatie uit de personendatabase van Erfgoed Leiden en diens onderliggende bronnen.⁹

Na een korte schets van de oorsprong van deze archieven wordt er ingezoomd op de strategieën van ouders en voogden omtrent scholing, op het eventuele onderscheid daarbij tussen meisjes en jongens en op de uitgaven aan scholing. In de daaropvolgende paragrafen worden de verschillende opleidingsroutes van de kinderen onder de loep genomen. Hierna begin ik met een analyse van het elementair en voortgezet onderwijs, waarna het vak- en beroepsonderwijs volgt.

Afb. 1: Quiringh Gerritsz. van Brekelenkam, *Oude vrouw die een jongen onthult*, 1648, olieverf op paneel, 57 x 53,3 cm.
Bron afbeelding: <https://www.lakenhal.nl/nl/collectie/s-47>, geraadpleegd 21 juni 2026.

bijbehorende vergelijkingen zullen onderdeel uitmaken van een later te verschijnen dissertatie; Meegerekend zijn alle kinderen wiens minderjarigheid in dit decennium viel. Ik heb alle boedels met stukken uit het decennium 1664-'74 nagelopen – ze zijn gecatalogiseerd op alfabet - tot en met 'Verlaen'.

⁹ <https://www.erfgoedleiden.nl/collecties/personen>

De weeskamer

De weeskamer waakte over de goederen van kinderen die één of beide ouders hadden verloren totdat zij meerderjarig waren. Meerderjarigheid ving aan bij 25 of wanneer een minderjarige vóór die leeftijd trouwde. De ambtenaren van de weeskamer, de weesmeesters, wezen voogden aan, zagen erop toe dat in de 'noodtdruft en behoeften' van de wezen werd voorzien en dat hun goederen en erfdeel verantwoord werden beheerd en bij meerderjarigheid uitgekeerd.¹⁰ Zowel de nalatenschappen als bijbehorende dossiers, waarin alle administratie met betrekking tot het beheer werd verzameld, werden 'boedel' genoemd. Het weeskamerarchief bevat 4600 op alfabet geordende boedels uit de jaren 1343 tot en met 1825, wat samen goed is voor bijna 20.000 documenten.

Onder 'noodtdruft en behoeften' vielen niet alleen voedsel, kleding en onderdak maar ook scholing.¹¹ Om vast te stellen wat de omvang van een nalatenschap was en wie waar recht op had, werd een 'boedelinventaris' gemaakt, met daarin alle uitstaande schulden, inkomsten, bezittingen, waarde van de inboedel of bedrijfsinventaris. Ook werden kopieën van testamenten toegevoegd aan het dossier. Voogden dienden rekeningen te overleggen aan de weeskamer, waarop de inkomsten en uitgaven stonden ten behoeve van het boedelbeheer en het onderhoud van minderjarige erfgenamen. Ook scheidingen en liquidaties maken deel uit van de boedels.

Om onder bewind van de weeskamer terecht te komen, moest er sprake zijn van een nalatenschap. Dat kon gaan om geld, waardepapieren, grond, huizen, maar ook om de inboedel, kleding, of een set gereedschappen. Leidenaren zonder dergelijke bezittingen behoorden tot de 'schamele gemeente', doorgaans zo'n 50 procent van de stadsbevolking. Over hen vinden we weinig terug in het weeskamerarchief. De meest vermogenden, horend bij de 'hoge burgerij', probeerden de bemoeienis van de weeskamer te voorkomen door die bij testament uit te sluiten. Door deze 'seclusies' komen kinderen uit de elite ook weinig voor. Wat overblijft is een tussencategorie van kinderen uit de 'goede gemeente', oftewel de burgerij.¹²

¹⁰ *Vernieuwinge ende ampliatie van de keuren van de Weeskamer*, 1665.

¹¹ Art. LX, *Vernieuwinge ende ampliatie van de keuren van de Weeskamer*.

¹² Ik gebruik voor een indeling in sociaaleconomische klassen: J. de Vries en A. van der Woude, *The First Modern Economy: Success, Failure, and Perseverance of the Dutch Economy, 1500–1815* (Cambridge University Press 1997) 561–564, zie toelichting verderop; kinderen heb ik ingedeeld op basis van beroep vader en eventueel ook

Over het algemeen geldt dat hoe groter de nalatenschap was, des te uitgebreider de informatie over de weeskinderen.

‘Volle wezen’ (kinderen zonder ouders), met of zonder bezit, werden meestal opgenomen door familie of vrienden. Als er geen opvang gevonden kon worden of familieleden aantoonbaar niet in staat waren om de zorg te dragen voor hen, dan vielen de wezen onder de verantwoordelijkheid van de armenzorg van kerk of stad. Onderdeel daarvan was het Heilige Geestweeshuis waar rond 1670 zo’n 500 kinderen verbleven.¹³ Ook voor de relatief beter gesitueerde kinderen uit het weeskamerarchief, gold dat het wegvallen van ouders een groot risico vormde op een terugval in welvaart. Dit valt te lezen in verzoeken aan de weeskamer en het stadsbestuur (het Gerecht) waarin wordt verzocht om vanwege armoede een erfenis alvast te mogen aanspreken – ‘de boedel te lichten’ – voor de opleiding of het onderhoud van de minderjarigen.¹⁴

Leiden en het onderwijs rond 1670

Net als andere overheden in de vroegmoderne tijd bemoeide het stadsbestuur van Leiden zich weinig met kinderen. De regulerende rol die het stadsbestuur wél op zich nam, kwam grotendeels tot stand door de druk van verschillende belangengroepen. Zo vroegen de saaiwerkers aan het Gerecht om te verordonneren dat er per saaiwerker niet meer dan één leerling mocht worden aangenomen. Op die manier probeerden zij te voorkomen dat collega’s door het inhuren van meerdere kinderen veel goedkoper saai – een lichte wollen stof gemaakt van kamgaren – zouden kunnen produceren dan anderen. Ook zou de leertijd vastgesteld moeten worden op twee jaar en zou door de opzieners van de saaihal moeten worden opgetekend welke leerlingen bij welke saaiwerkers in de leer gingen. Een maand na het verzoek kondigde het

beroep voogden, huwelijkspartners, omvang boedel, uitgaven aan de kinderen, belastingaanslagen (m.n. 200^e penning) en indien voorhanden correspondentie, rekwesten e.d..

¹³ J.F. Dröge, *‘Waar de wezen in de gevel staan’. De bouwgeschiedenis van het Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis aan de Hooglandsekerkgracht te Leiden* (Leiden 1990) 3.

¹⁴ ELO 0501A/5938-5971 Wees- en armboeken; verzoeken tot boedellichting verliepen via het Gerecht.

Gerecht een aanpassing op de keur van de saaiwerkers af, waaronder een beperking van het aantal leerlingen.¹⁵

De kerkenraad van de Nederduits Gereformeerden, de publieke kerk in de Republiek, kreeg het stadsbestuur voor elkaar dat alle schoolhouders en -houdsters vanaf 1636 een verklaring moesten ondertekenen waarin ze de officiële leer van de kerk onderschreven.¹⁶ Die leer was onlangs aangescherpt tijdens de Synode van Dordrecht van 1618-1619, met name wat betreft de predestinatie. Het orthodoxe offensief dat tijdens de synode van start ging, voorzag ook in een grootschalige godsdienstige instructie – catechisatie – van de jeugd. Met ‘de jeugd’ werden hiermee ook meisjes bedoeld. Ook was er speciale aandacht voor het bereiken van ‘aller arme luyder kinderen’.¹⁷ De Leidse kerkenraad probeerde het stadsbestuur achter een algemene catechisatie- of leerplicht te krijgen. Dat lukte niet, maar wel werd in dezelfde keur van 1636 bepaald dat ‘de schoolmeesters en schoolvrouwen den kinderen van joncks af, elk naer syn begrip ende jaeren, metter eersten doen leeren het Vader Onze, [...] het morgen en avont gebed, [...] oock deselve oefenen in het singen der psalmen’.¹⁸ Het zou tot in de achttiende eeuw duren totdat het bestuur zelf overging tot het oprichten van armenscholen met een poging tot het instellen van een leerplicht.¹⁹

Door de screening van onderwijskrachten beschikken we over aardig wat namen van schoolhouders en -houdsters. Voor de periode 1657-1689 telde ik er 144, waarvan 31 vrouwen.²⁰ Rond 1670 moet er dan ook een breed aanbod aan schooltjes zijn geweest: ‘kleinekinderscholen’, (Neder)duitse, Franse, schrijf- en rekenscholen, variërend van elementair onderwijs tot voortgezet. Onder elementair onderwijs versta ik: lezen, schrijven en

¹⁵ Namelijk tot twee, buiten eigen (pleeg)kinderen: N.W. Posthumus, *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid 1333-1795* (’s-Gravenhage 1910-1922) 177-179.

¹⁶ Erfgoed Leiden en Omstreken, 0501A Inventaris van het stadsarchief Leiden, inv.nr.20K Aflezingsboek, 26-8-1636.

¹⁷ Zie bijvoorbeeld de *Acta der Particuliere Synoden van Zuid-Holland 1621-1700*, deel II 1634-1645, synode te ’s-Gravenhage 1634, artikel 49: ‘Van der arme luyden kinderen te doen onderwijzen’.

¹⁸ Erfgoed Leiden en Omstreken, 0501A Inventaris van het stadsarchief Leiden, inv.nr.20K Aflezingsboek, 26-8-1636.

¹⁹ *School-Ordre voor de Armekinder-Scholen, Binnen de Stadt Leyden* (by Samuel Luchtmans, 1736).

²⁰ Uit eigen database, samengesteld uit diverse bronnen waaronder de kerkeraad acta (ELO 0511B/5-7), weeskamerarchief (0518), H.G.Weeshuis (0519), DTP (1004).

eventueel rekenen, gevolgd vóór de leeftijd van tien jaar. Ondanks de stedelijke maatregelen bleven er overigens schoolhouders van andere gezindten actief, getuige dezelfde kerkelijke en bestuurlijke bronnen.²¹

Investeren in scholing

Op basis van een combinatie van gegevens kan een sociaaleconomisch profiel van de 59 kinderen uit het weeskamerarchief worden gemaakt. De indeling in de categorieën smalle, grote en hoge burgerij is ontleend aan De Vries en Van der Woude (1997), die daarbij uitgaan van een gemiddeld gezinsinkomen per jaar, afkomstig uit eigen arbeid, ondernemingswinst of uit vermogen (rente, huur, verkoop), die gebaseerd zijn op de situatie rond 1650.²² De smalle burgerij staat voor jaarinkomens tussen de *f*350 en de *f*600 (*f*=gulden), de grote burgerij voor inkomens tussen *f*600 en *f*1000 en de hoge burgerij voor inkomens vanaf *f*1000. Ter referentie: een gezin had een jaarinkomen van minimaal *f*200 nodig om het hoofd boven water te houden. In Hollandse steden lag het gemiddelde gezinsinkomen in onze periode rond de *f*300.²³

Om de kinderen naar sociaaleconomische status in te delen, heb ik gekeken naar het beroep van hun vaders en – de enkele keer dat dit bekend was – moeders en eventueel ook van voogden en huwelijkspartners. Daarnaast wordt er gekeken naar de omvang en inkomsten van de boedel op basis van renten, huren, verkoop van inboedel, bedrijfsinventaris of huizen, naar de uitgaven aan de kinderen, naar belastingaanslagen.²⁴ Indien voorhanden kon uit correspondentie met de weeskamer de economische situatie van de kinderen worden opgemaakt. Van de groep, bestaande uit 33 meisjes en 26 jongens, behoorde 54 procent tot de smalle, 42 procent tot de grote en 4 procent tot de hoge burgerij.

²¹ Zie bijvoorbeeld de Aflezingboeken, ELO 0501A/20-24.

²² De Vries en Van der Woude, *The First Modern Economy*, 561-564.

²³ Ibidem.

²⁴ Met name de 200^e penning.

Afb. 2: Atlas van Stolk, Joos Lambrechtse en Susanna Langenes met kinderen en kleinkinderen aan tafel, ontwerp voor een glasruijje, 1654. Bron afbeelding: <https://nrcwebwinkel.nl/amfile/file/download/file/160475/product/351721/>, geraadpleegd 21 juni 2026.

Ouderlijk perspectief

De weeskamerakten waarin afspraken over opvoeding en onderhoud van minderjarigen werden vastgelegd, geven informatie over het perspectief van ouders en voogden op scholing. Voor veertien kinderen vond ik beloftes van ouders of voogden om de kinderen naar school te laten gaan en ze een vak te laten leren. Zij legden zich hierop vast in testamenten, voogdbenoemingen en akten van bewijs. Zo beloofde de vader van Pieter en Maria Janse in hun akte van bewijs hen te onderhouden in eten, drinken, kleding, schoenen, schoolgang, ‘godzalige tucht’ en het leren van een goed ambacht of handwerk.²⁵ De moeder van Arent, Huijbert en Elias de Trie zei toe hen goed te verzorgen, ze laten leren lezen, schrijven en een goed en eerlijk handwerk.²⁶ De beloften en afspraken uit de weeskamerakten tonen aan dat school en vakonderwijs vaste ingrediënten waren van een goede opvoeding, zowel in de ogen van ouders en voogden – de belovende partij in de akten – als van de stadsoverheid, in haar toezichthoudende rol van de weeskamer.²⁷

De opsomming van ouderlijke plichten in de verschillende soorten akten krijgt vaak als toevoeging mee, dat de opleiding moet passen bij het vernuft en begrip van het kind.²⁸ Ook werd het aanleren van een vak belangrijk gevonden ‘daar mede sij in tijd enden wijle haer cost eerlick sullen cunnen ofte mogen gewinnen’.²⁹ Hiermee zijn twee belangrijke

²⁵ ELO 0518/18627, boedel Maartje Pietersdr van Velthoven, bewijs door Jan Pieters, lintwerker, 17-2-1659.

²⁶ ELO 0518/18339, boedel Frederick de Trie, akte van bewijs 29-10-1674; Het “jammere” aan de akten van bewijs, het ging hier feitelijk om een uitkoopregeling, is dat ouders, zolang ze in leven bleven, geen verantwoording hoefden af te leggen over hun uitgaven m.b.t. de kinderen. Hierdoor blijven die uit zicht. Dit wil overigens niet zeggen dat ouders, en dat geldt ook voor voogden, niet aanspreekbaar waren door weeskamer, (andere) voogden of de minderjarigen zelf in geval van het niet nakomen van hun ouderlijke plichten.

²⁷ Voor dit laatste zie ELO 0501A/12, Keurboek van Leiden 1658, Keure op de Weeskamer art.54.

²⁸ Bijvoorbeeld Jan Pieters over zijn kinderen: ‘naer de voorsegde weeskinderen] vernuft en begrip’, 0518/18627, bewijs door Jan Pieters, 17-2-1659.

²⁹ In hoeverre ouders hier echt zelf aan het woord zijn of dat er voorkeurs- of standaardformuleringen van notarissen of weeskamer-beambten gevolgd worden, is een interessante kwestie, die voor hier te ver voert. Het is wel zo dat soortgelijke uitspraken te vinden zijn in egodocumenten als de *Sailing letters*, zie <http://brievenalsbuit.inl.nl>.

uitgangspunten van de vroegmoderne opvoeding benoemd, namelijk dat scholing moest passen bij de capaciteiten, stand en geslacht van het kind, maar ook dat scholing een middel was om economische zelfstandigheid te bereiken. Geletterdheid en rekenvaardigheid leverden een aanzienlijk voordeel op in de arbeidsmarkt, zoals andere historici hebben aangetoond.³⁰ Naast het kunnen lezen en rekenen, en bij voorkeur ook schrijven, was een vakopleiding een groot goed. Daarmee kon je je laten inhuren of, indien je in bezit was van enig startkapitaal, een eigen onderneming opzetten.

Scholingstrajecten konden qua kosten of duur echter op gespannen voet staan met de wens van voogden om extra kosten te vermijden of om zo snel mogelijk van de voogdijverantwoordelijkheden af te geraken. Het zou goed kunnen dat er door voogden werd gekozen voor een minder uitgebreide of minder gespecialiseerde opleiding dan wanneer ouders nog in leven waren gebleven. Dat lijkt bijvoorbeeld het geval te zijn met de zonen van Abraham Verhoeff, drukker van het weeshuis, die een opleiding tot kleermaker kregen, een vermoedelijk lager betaald beroep dan drukker.³¹ Maria de Vries, dochter van een vroedvrouw en een meester kleermaker, moest vanwege een gebrek aan fondsen in dienst bij een naaister om de tweejarige opleiding in naaien en ‘parelen’ – verfraaien van borduurwerk met kralen – die ze daar gekregen heeft, te kunnen aflossen.³²

De voogden en de weeskamer waren het niet altijd eens over de strategie om weeskinderen tot economische zelfstandigheid te brengen. Zo stelde de voogd van de veertienjarige Catharina Dortmont voor om haar het winkeliersvak te laten leren, voor de duur van drie jaar en tegen f100 per jaar, inclusief kost – onderhoud in voedsel, kleding en onderdak. De weesmeesters zagen echter liever dat hij een net huisgezin voor haar vond waar ze aan de slag zou kunnen als dienstmeid.³³ Voogd Luijders was het daar niet mee eens

³⁰ C. A. Davids en J. Lucassen, *A Miracle Mirrored. The Dutch Republic in European Perspective* (Cambridge 1995); R. A. Houston, *Literacy in Early Modern Europe* (Tweede editie; Hoboken 2014); De Moor en Van Zanden, “Every Woman Counts”, 179-208; De Moor en J. Zuiderduijn, “The Art of Counting: Reconstructing Numeracy of the Middle and Upper Classes on the Basis of Portraits in the Early Modern Low Countries”, *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History* 46.1 (2013) 41-56.

³¹ ELO, 0518/18803,4 boedel Abraham Verhoeff; 1004/25 Kerkelijk ondertrouwboek 29-12-1690 en 4-9-1693.

³² ELO, 0518/17872 boedel Anna Tobiasdr van der Tack, ‘Om te betaelen op den boven staenden datem [28-5-1670] is sij oock te werck gekoomen.’

³³ Mogelijk vond de mede-voogd, Jan Corsen van Steenevelt, dat ook.

omdat het haar ten eerste aan ervaring ontbrak, maar ook omdat het dienen haar te weinig toekomstperspectief zou opleveren. Met het winkelvak zou ze met een klein beetje geld een eigen winkeltje kunnen beginnen. Bovendien was het winkelierschap makkelijk te leren en zou ze er maar weinig kleding bij verslijten. Luijders zette zijn argumenten kracht bij door te dreigen zijn voogdenrol weer in te leveren als er niet naar hem geluisterd werd. Waarschijnlijk had Luijders zijn zin gekregen, aangezien Luijders aanbleef als voogd en Catharina na die drie jaar leertijd bij hem en zijn vrouw op de Nieuwendijk in Amsterdam kwam wonen, tot aan haar huwelijk.

Dat volgens ouders en voogden een opleiding zou moeten aansluiten bij het vernuft en begrip van de kinderen doet heel modern aan, in de zin dat de vaardigheden en (cognitieve) mogelijkheden van de kinderen leidend zouden moeten zijn. De ontwikkelbaarheid van die vaardigheden en mogelijkheden, een andere moderne pedagogische pijler, werd echter niet in aanmerking genomen.³⁴ Bekwaamheid, vernuft en begrip werden beschouwd als aangeboren of door God gegeven, evenals de verschillen tussen arm en rijk en die tussen man en vrouw.³⁵

Zodoende konden deze sympathiek ogende kwalificaties toch zeer beperkend zijn; de vroegmoderne samenleving was immers een patriarchale standenmaatschappij. Ondanks de in Europees perspectief relatief egalitaire verhoudingen, waren ook in Holland de verschillen tussen rijk en arm groot.³⁶ Sociale stijging was zeker mogelijk, maar er werd door de 'goede gemeente' vanuit gegaan dat talenten aan hen rijkelijker waren toebedeeld dan aan de 'schamelen'. Ondanks de relatieve handelingsvrijheid van vrouwen, was er voor hen een heel scala aan beroepen en bijhorende opleidingen ontoegankelijk, middels de rechtvaardiging dat vrouwen niet over de benodigde bekwaamheid, vernuft en begrip zouden beschikken. Derhalve kon er zonder een expliciet onderscheid wel degelijk sprake zijn van een groot verschil in de mogelijkheden tussen jongens en meisjes.

Wat echter opvalt in de akten van het weeskamerarchief is dat er meestal geen expliciet onderscheid tussen jongens en meisjes werd gemaakt. Dit geldt ook voor het institutionele perspectief, zoals te vinden in keuren,

³⁴ Waarvan de Engelse filosoof John Locke (1632-1704) de grondlegger was in *Some thoughts concerning education* (1693).

³⁵ H. de Groot e.a., *Inleiding tot de Hollandsche rechts-geleerdheid: met de te Lund teruggewonden verbeteringen, aanvullingen en opmerkingen van den schrijver en met verwijzingen naar zijn andere geschriften* (Leiden: Universitaire Pers Leiden 1952).

³⁶ De Vries en Van der Woude, *The First Modern Economy*, 561-564.

ordonnantieën en synodale bepalingen met betrekking tot scholing. Of men met ‘kinderen’ doelde op jongens, op meisjes of op beide seksen, is steeds afhankelijk van de context. Dat de Hollandse en West-Friese *Schoolordre* van 1625 over het Latijnse schoolonderwijs met ‘de jeugd’ op jongens doelde, is evident, aangezien daar blijkens inschrijfregisters alleen jongens naartoe gingen. Maar als de Leidse keur op het schoolhouden spreekt over ‘school-kinderen’, dan gaat het wel degelijk over jongens én meisjes.³⁷ Bij ‘leerjongens’ in de leerjongensboeken van de lakenhal (1638-1696) kan het ook om meisjes gaan, zo blijkt uit bestudering van de bron.³⁸

Een enkele keer werd er in de weeskamerakten door ouders expliciet onderscheid gemaakt tussen wat meisjes en jongens geacht werden te leren. Annetje Andriesdochter en schoolmeester Jan Agache spraken in hun testament af dat de langstlevende de kinderen zou laten onderwijzen in lezen en schrijven, de zonen vervolgens in een handel, ambacht of ander vak en de dochters ‘in vrouwen oefeningen gelijk als van naeien ende diergelijke tot goede huijshoudinge behoorende’.³⁹ De ouders lijken hiermee voor te sorteren op een rol voor hun dochters als huisvrouwen binnen de hoge burgerij, waartoe de familie qua vermogen gerekend mag worden. Waar voor de meeste gezinnen de verdiensten van vrouwen onontbeerlijk waren, behoorde voor de grote en hoge burgerij zo’n rol als ‘onbezoldigd’ hoofd van het huishouden wel tot de financiële mogelijkheden.

Kosten van het onderwijs

Een andere beperking in de scholingskeuze, die ook regelmatig in de akten benoemd werd, was dat de te kiezen opleiding moest passen bij de financiële middelen die ouders, voogden en kinderen tot hun beschikking hadden, op basis van de nalatenschap. Hoe specialistischer het onderwijs, des te hoger waren de kosten. Schrijfonderwijs was bijvoorbeeld duurder dan leesonderwijs, boekhouden duurder dan rekenen, en een doktersopleiding was duurder dan die voor chirurgijn. Voor het eenvoudigste onderwijs

³⁷ *Keuren der Stadt Leyden* (Leiden 1658, gedrukt door François Hackes, en Pieter Leffen), 126.

³⁸ ELO, 0510/127at/mq ‘Leerjonghensboucken’ (1638-1656) en ‘leerjonghens cladt’ (1656-1697).

³⁹ ‘Eenige neering, hantwerck off andre stijle of practijcque’, 0518/966 boedel Jan Agache, testament 17-4-1634.

betaalde men een stuiver schoolgeld per week; voor beginnend schrijfonderwijs kwam er een stuiver bij. Voor de kinderen uit het weeskamerarchief kwam dit met bijkomende materiaalkosten – bijvoorbeeld leesplankje, schrijfgerei – uit op een paar gulden per kind per jaar (tussen de *f*2 en *f*5 op basis van 18 kinderen). Voor de betrokken (pleeg)gezinnen waren dergelijke bedragen klaarblijkelijk wel op te brengen, ook al zal het voor de inkomens onderaan het spectrum (*f*350-*f*500), zeker voor die gezinnen met meerdere kinderen, een aardige hap uit het budget hebben genomen. Voortgezet onderwijs kwam door duurdere materialen, waaronder boeken, en het hogere tarief van de onderwijzers en onderwijzeressen, uit op *f*7,42 gemiddeld, op basis van veertien kinderen.⁴⁰ Dat dit niet voor alle kinderen van de weeskamer was weggelegd, blijkt uit het feit dat bij de groep die voortgezet onderwijs volgde de kinderen uit de smalle burgerij in de minderheid waren, terwijl ze bij het basis- en beroepsonderwijs de meerderheid uitmaakten.⁴¹

Door de kosten van kostschoolonderwijs konden de bedragen voor elementair en voortgezet onderwijs echter flink omhoogschieten, waarbij er bedragen werden gerekend tussen de *f*100 en *f*150 per jaar.⁴² Dergelijke bedragen waren voor gezinnen uit de smalle burgerij, met jaarinkomens tot *f*600, niet op te hoesten. De kosten van vak- en beroepsonderwijs liepen sterk uiteen, afhankelijk van welk handwerk er geleerd werd, zoals breiles voor *f*4 per jaar, of een beroep, zoals kleermaker.⁴³ Beroepsopleidingen vonden meestal plaats in de kost bij de leermeester en varieerden tussen de *f*30 voor een jaar in de leer bij een molenaar tot *f*200 bij een chirurgijn. Bijkomende kosten konden bestaan uit inschrijfkosten – zoals bij gildenopleidingen – en materialen als garen, stof, een spinnewiel of beroepskleding.

Wat langere opleidingstrajecten vooral begrotenlijk maakte, was de duur dat er betaald moest worden voor onderhoud en opleiding zonder dat de minderjarige in kwestie daaraan bij kon dragen. Deze beperkingen zorgden ervoor dat er door de meeste ouders en voogden gekozen werd voor een beroepsopleiding met relatief snel rendement. Langdurige opleidingen, zoals voor chirurgijn, kwamen daarom alleen voor bij rijke families. Echter, ook

⁴⁰ Van *f*2,67 voor Catharina Warnerus tot *f*14 voor Brechje van den Berg.

⁴¹ Namelijk 4 van de 20, vs. elementair onderwijs: 23 van de 52 en beroeps: 29 van de 45.

⁴² O.b.v. Anthony Crama, Jacobus Jens, Claes van Rijnbeurg en Claasje Plancius.

⁴³ Breiles bijvoorbeeld Neeltje Duijfhuijs, kleermakers: Henrick en Pieter Verhoeff.

daar waar de investeringen bescheiden waren, gaven ze de weeskamerkinderen goede vooruitzichten en een voorsprong op hun leeftijdsgenoten uit de schamele gemeente. Zij belandden meestal op leerplekken waarvoor niet of zeer weinig betaald hoefde te worden en waar ze opgeleid werden in ruil voor hun arbeid gedurende een aantal jaar. Het ging dan om laaggeschoold werk, zoals spinnen en kaarden (wolkammen), dat vervolgens uitzicht gaf op lage verdiensten en weinig doorgroeimogelijkheid.⁴⁴

De totale opleidingskosten van de weeskamerkinderen, inclusief elementair en voortgezet onderwijs, zijn moeilijk vast te stellen, met name doordat de meeste kinderen niet lang genoeg worden gevolgd. Wat opvalt uit de gegevens die wél beschikbaar zijn, zijn de grote verschillen in de bedragen die werden geïnvesteerd in de opleiding van kinderen. Ten eerste gaat het daarbij om grote verschillen tussen kosten voor kinderen die tijdens het leren thuis bleven wonen en zij die uit huis gingen. Voor de zussen Elisabeth en Maria Crama, die we respectievelijk 11 en 10 jaar kunnen volgen en die veel thuis bleven, werd in totaal f28,68 en f44,85 aan scholing uitgegeven.⁴⁵ Aan de zussen Maria en Catalina Groothof die zeven en acht jaar te volgen zijn en die een groter deel van de tijd uitbesteed werden, gaven de voogden in totaal f169,20 en f178,20 uit, waarvan f13,20/ f25,20 aan schoolgeld en f156/ f153 aan een besteding om te leren linnennaaien.⁴⁶ Een tweede groot verschil qua investeringen zijn die tussen de opleidingskosten voor eenvoudige beroepen en die voor meer specialistische. Voor molenaar-in-opleiding Claes van Overveen, afkomstig uit de smalle burgerij, schat ik de totale investering op maximaal f250 (op basis van de daadwerkelijke uitgave f15 voor een halfjaar besteding en een geschatte max. driejarige opleiding à f90 totaal en dan nog maximaal f160 aan vooropleiding voor geval dat inclusief twee jaar kost en inwoning was); voor chirurgijn in opleiding Jacobus Jens telde ik in totaal f977,95 op.⁴⁷ Ten slotte zijn er verschillen tussen de jongens en de meisjes te verwachten, doordat opleidingen voor hogeschoold werk vrijwel

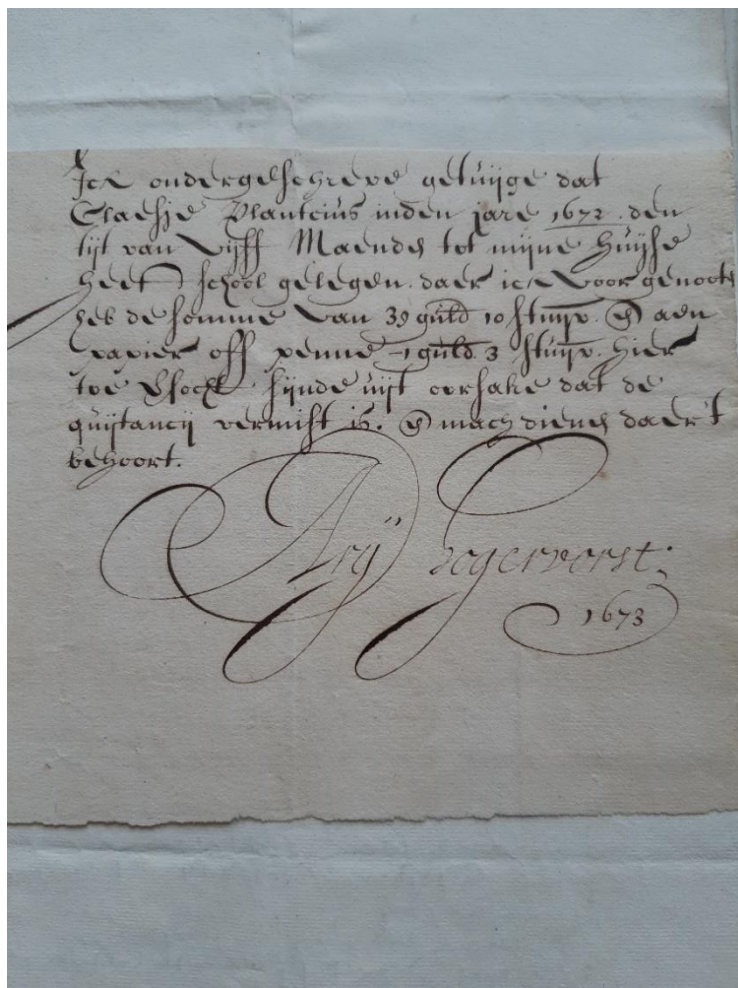
⁴⁴ Bijvoorbeeld ELO 0510/127p Leerjongensboek Lakenhal 1656-1668; zie ook Van Nederveen Meerkerk en Schmidt, 'Tussen arbeid en beroep', 24-50; Van Nederveen Meerkerk, 'Werken om te leren?', 78-103.

⁴⁵ ELO 0518/10483-5 boedel Anthony Crama.

⁴⁶ ELO 0518/18493-94 boedel Maria Cornelisdr van der Van, rekening 2-11-1666 en bijlagen.

⁴⁷ Claes: ELO 0518/7753 boedel Gerbrecht Ijsbrandtdr; Jacobus: 0518/8345,48,58,60 boedel Warnaar Warnarsz Jens.

niet openstonden voor meisjes. Bij het elementair en voortgezet onderwijs zijn de verschillen in uitgaven voor de huidige verzameling kinderen echter niet noemenswaardig. Voor vak- en beroepsonderwijs zijn er te weinig vergelijkbare gegevens om een betrouwbare vergelijking te kunnen maken.

Afb. 3: Kwitantie door schoolmeester Arij Hogervorst voor ontvangst van schoolgeld voor Claasje Plancius in 1672. Bron afbeelding: ELO 0518/14664 boedel Anthonis Plancius.

Elementair onderwijs

Om te bepalen welke schoolloopbanen de kinderen uit het weeskamerarchief in de praktijk volgden, zijn de uitgaven aan schoolgeld en materialen de belangrijkste informatiebron. Van de groep van 59 kinderen uit het weeskamerarchief werd er voor 18 kinderen schoolgeld betaald voor elementair onderwijs. Van nog eens 34 kinderen is het aannemelijk dat ze elementair onderwijs hebben gevolgd, omdat hierover beloften werden gedaan in bovengenoemde akten of omdat zij voortgezet onderwijs of van een beroep(sopleiding) volgden waarvoor zij geletterd moesten zijn. Van de 18 weeskinderen waarvoor schoolgeld werd betaald, waren de jongsten drie jaar oud toen ze aan school begonnen; vijf, zes en zeven jaar oud kwam ook voor. Kinderen waarvoor met acht of negen jaar de schooluitgaven begonnen, waren vermoedelijk voor de start van het boedelbeheer al schoolgaand. Schattingen over de duur van het onderwijs zullen vanwege de onvolledigheid van de bron eerder aan de lage kant zijn. Wat betreft het elementaire onderwijs liep dit uiteen van driekwart jaar voor Geertje Croon tot zes jaar voor Catalina Groothof en domineeszoon Daniel Warnerus, met zo'n drie jaar als gemiddelde voor zowel meisjes als jongens.

Lezen en schrijven werden zowel in akten als in rekeningen genoemd als leerdoelen en lijken een synoniem te zijn geweest voor 'schoolgaan'. Rekenen of 'cijferen' werd opvallend genoeg helemaal niet genoemd en ik vond er ook geen uitgaven voor, althans niet in de context van basisonderwijs.⁴⁸ Dat is opvallend, omdat de Hollandse bevolking naar Europese begrippen zo reken- of in ieder geval telvaardig zou zijn.⁴⁹ Wellicht werd het tellen als een vorm van lezen beschouwd en om die reden niet apart benoemd of in rekening gebracht en werd cijferen vooral als voortgezet vak aangeboden. Daarnaast moet rekenen ook onderdeel zijn geweest van de verschillende vormen van praktijkinstructie.

Afzonderlijk godsdienstonderwijs is te herkennen aan uitgaven voor een catechiseermeester. Dit trof ik echter niet aan bij de kinderen onder de tien jaar. Religieuze inhoud van het onderwijs kan ook opgemaakt worden uit de aankoop van Bijbelboeken, vooral wanneer zij deel uitmaken van een schoolrekening. De overige uitgaven aan Bijbelboeken werden gedaan voor oudere kinderen.

⁴⁸ Ook niet in de schoolkeuren van 1636 en 1658.

⁴⁹ De Moor en Van Zanden, "Every woman counts", 179-208; De Moor en Zuiderduijn, 'The Art of Counting', 41-56.

Voortgezet onderwijs

‘Voortgezet onderwijs’ werd niet met die of een soortgelijke term aangeduid. Of uitgaven of scholingsactiviteiten een vorm van voortgezet leren betroffen dient op andere manieren afgeleid te worden. Wanneer kinderen van tien jaar en ouder nog naar school gingen, dan is de kans groot dat het om een vorm van voortgezet onderwijs gaat. Ook uitgaven boven de f5 gulden per jaar aan schoolgeld wijzen in die richting, aangezien schoolgeld voor elementair onderwijs daar meestal onder bleef. Qua leervakken, voor zover in de stukken benoemd, zijn kalligrafie, rekenen of wiskunde, boekhouden, muziek, filosofie, Hebreeuws, Latijn of Frans een indicatie van voortgezet onderwijs. Overigens werd er voor de omvangrijke groep eerste en tweede generatie ‘Walen’, Franssprekende immigranten uit de Zuidelijke Nederlanden, ook Franstalig elementair onderwijs gegeven. Tevens kan er op basis van aanvullende kennis over betrokken onderwijzers en onderwijzeressen geconcludeerd worden dat het voortgezet onderwijs betrof. Zo blijkt Pierre Petit, schoolmeester van Elisabeth Coppee, leraar Frans te zijn volgens het notarieel archief, en vinden we François Crama, die lesgeeft aan zijn neef en nicht, terug als schrijf-, kalligrafeer-, catechiseermeester en leraar Frans.⁵⁰ Omdat vrouwen meestal niet met hun beroep werden geadmistreerd zijn zij veel moeilijker te vinden als school- of leermeesteressen. Daardoor is het bijvoorbeeld moeilijk te zeggen of de f6 aan ‘leergeld’ die voor de 17-jarige Anna Crama aan Anna Frans werd betaald bestemd was voor voortgezet of voor vakonderwijs.⁵¹

Van twintig kinderen is zeker dat ze voortgezet onderwijs kregen. Hun verhouding van twaalf meisjes ten opzichte van acht jongens komt nagenoeg overeen met die van de totale groep (33 meisjes en 26 jongens). De duur van het voortgezet onderwijs van de twintig weeskamerkinderen samen was gemiddeld 2,75 jaar. Voor de jongens was dit wat langer, namelijk ruim drie jaar; tegenover de meisjes, die ongeveer tweeëneenhalf jaar deden over hun voortgezet onderwijs.

Van slechts zeven van de voortgezet onderwijsleerlingen valt er iets over hun ‘vakkenpakket’ te zeggen. Twee jongens leerden rekenen. Bij Claes van Rijneburg maak ik dit op uit de aanschaf van een ‘cijferlei’ voor f0,80,

⁵⁰ Petit: ELO 0506/658/nr.119, 16-6-1656; Crama: DBNL, ‘Kalligrafie: echte nationale dilettantenkunst, Nieuw Letterkundig Magazijn. Jaargang 16’, 23-25, aldaar 24, https://www.dbnl.org/tekst/_nie012199801_01/_nie012199801_01_0013.php.

⁵¹ ELO 0518/10484 boedel Anthony Crama, betaling 5-5-1674.

die hij gebruikte tijdens zijn twee jaar in de kost bij meester Pieter Trigalez in Bodegraven. Even zo concludeer ik dat hij vervolgens het schrijven oefende bij meester Michiel de Vogelaer in Leiden, op basis van de aanschaf van pennen en papier.⁵² Bij de meisjes in mijn selectie vond ik geen aanwijzingen van rekenonderwijs, afgezien van het gezin Del Trou, waar Jannetje en Marijtje deel van uitmaakten, een telbord in de gang hadden, blijkens de inventaris van hun inboedel.⁵³ Er zijn wel enkele voorbeelden van cijferende meisjes vroeger in de eeuw, zoals bij de dochters van Daniel van der Meulen of de kleindochters van Jan van Hout.⁵⁴

Alle zeven leerlingen kregen schrijfonderwijs.⁵⁵ Naast eerdergenoemde aanwijzingen voor schrijfonderwijs, zoals de aanschaf van schrijfgerei van de onderwijzer of onderwijzeres aan de hand van een andere bron, kunnen voortgezette schrijvers worden onderscheiden op basis van hun handtekening of, nog beter, een zelfgeschreven brief of kwitantie. Keurig regelmatige handschriften in plaats van het ondertekenen met een kruisje of een houterig handschrift wijzen op meerjarige oefening.⁵⁶

Minstens vier van de kinderen kregen Franse les. Bij drie van hen valt dit te verklaren vanwege een afkomst uit en verkeren in Waalse kringen: voor Jacobus Jens zullen andere overwegingen mee hebben gespeeld. In Leiden, waar een grote Franstalige minderheid woonachtig was, was beheersing van het Frans een pré. Jacobus kreeg ook nog godsdienstonderwijs, een vak dat mogelijk ook bij andere vo-leerlingen op het programma stond. Voor de kinderen Crama werden Bijbel- en psalmboeken gekocht. De aanschaf van

⁵² ELO 0518/15619,22,27,29 boedel Dirck Claasz van Rijnenburg, rekeningen.

⁵³ ELO 0518/18358 boedel Hendrick del Trou, inventaris 23-7-1670.

⁵⁴ Bijvoorbeeld bij Margrietje en Marijtje van Leeuwen, kleindochters Jan van Hout, o.b.v. zijn testament 10-9-1606, ELO LB 7000/22.

⁵⁵ Schrijfonderwijs lijkt ook bij weeskamerkinderen buiten de selectie 1664-'74 het meest voorkomende vak.

⁵⁶ Zoals te vinden bij de kinderen Crama die schrijfles kregen van hun oom, schrijfmester François Crama. Om een handschrift te kunnen beoordelen moet je bij de meeste kinderen wachten op hun (bijna) meerderjarigheid, maar de 14-jarige Marijtje Duijfhuijs vormt hierin een opmerkelijke uitzondering. Zij vreesde niet lang meer te leven te hebben en liet daarom een testament opstellen, waarbij ze haar vader, broers en zussen als erfgenamen benoemde (ELO 0506/1052/nr.97 testament 8-5-1672). Ze ondertekende met een merk, dus van gevorderd onderwijs was bij haar waarschijnlijk geen sprake. Gelukkig voor Marijtje knapte ze weer op en was ze 31 jaar later nog in leven, toen ze trouwde met Pieter van Straten, een linnenwerker, zie ELO 0506/1052/nr.97 testament 8-5-1672.

een *Spiegel der jeugd*, over de Spaanse (voor het eerst uitgegeven in 1614) dan wel de Franse tirannie (hernieuwde uitgave 1674) – afhankelijk van de uitgave – zou kunnen duiden op geschiedenisonderwijs, maar evenzogoed op algemeen taalonderwijs.⁵⁷

Afb. 4: Quiringh Gerritsz. van Brekelenkam, *Binnenscène*, 1660, olieverf op doek, 46 x 37 cm. Bron afbeelding: https://www.wga.hu/html_m/b/brekelen/interior.html, geraadpleegd 21 juni 2026.

⁵⁷ ELO 0518/10492 boedel Anthony Crama, bijlagen.

Vak- en beroepsonderwijs

Het sluitstuk van de opleiding van de weeskamerkinderen was het vak- en beroepsonderwijs. Van 45 kinderen heb ik daaromtrent informatie gevonden; 27 meisjes en 18 jongens. 28 van de kinderen kwam uit de smalle burgerij, vijftien uit de grote burgerij en twee uit de hoge burgerij. Vaak was er sprake van een opleiding tot een bepaald beroep, in de zin van een ambacht, nering of ambt, in welk geval ‘beroepsonderwijs’ van toepassing is. Het kon ook gaan om het leren van een vaardigheid, handwerk of kunst, met een bredere toepasbaarheid, in welk geval is er sprake van ‘vakonderwijs’.

Een voorbeeld van vakonderwijs kan het brei- en naaionderwijs zijn dat door in ieder geval dertien van de meisjes gevolgd werd. Met dergelijk handwerk kon een gezin deels in de eigen kleding- en linnengoedbehoefte voorzien en op die manier veel geld uitsparen. Dezelfde vaardigheden konden ook als betaalde arbeid worden ingezet, als zelfstandige of in dienst van een werkgever. Op welke manier het handwerken werd ingezet – als onderdeel van de taken binnen het eigen huishouden of om er geld mee te verdienen, is niet altijd duidelijk. Zoals reeds aangehaald, werd het beroep van vrouwen zelden genoteerd. Van slechts vier meisjes is bekend welk beroep ze als volwassenen uitvoerden en daar zat geen van de dertien handwerksters bij.

Over enkele handwerksters is op basis van aanvullende informatie meer duidelijkheid te verkrijgen. Hillegond van Overveen was beoogd om als naaister de kost te kunnen verdienen, voor haar werd in 1678 f65 gulden betaald ‘om haer ambacht van volle naijen te voltrecken’.⁵⁸ Maria Groothof leert eerst drie jaar linnen naaien bij Cristijaen Bastiaense en dan bij Claes Pietersen. Dit laatste is werkend leren aangezien ze geen scholings- of onderhoudskosten meer hoefde te betalen. Bij de zussen Dijfhuijs zou het eerder om bijverdiensten kunnen gaan: Maartje verdiende met 16 jaar maakloon voor de kleding van haarzelf (f1,80) en haar zus Magteld (f3,55). Haar andere zus, Neeltje, had twee jaar breionderwijs gehad maar werkte daarna anderhalf jaar op de steenplaats van de man van Maartje.⁵⁹

Het is onwaarschijnlijk dat Cornelia Agache, afkomstig uit de hoge burgerij en dochter van een schrijfmeeester op de Latijnse school, de kost is gaan verdienen met handwerken. Haar ouders hadden bij testament bepaald dat de langstlevende de dochters moest doen onderwijzen in lezen en

⁵⁸ ELO 0518/7753 boedel Gerbrecht IJsbrandtdr, rekening 1678-1679.

⁵⁹ Maartje kreeg daar respectievelijk f1,80 en f3,55 voor in 1674: ELO 0518/14037 boedel Apollonia Ariens van Paridon, rekening 10-5-1683.

schrijven en daarnaast ‘in vrouwen oeffeningen gelijk als van naeijen ende diergelijke tot goede huijshoudinge behoorende’.⁶⁰ Hoe hoger het gezinsinkomen, des te groter de kans dat vrouwen handwerk deden als een vorm van ‘huisvlijt’ en niet beroepsmatig. Voor de meeste meisjes uit het weeskamerarchief, die niet tot de hoge burgerij behoorden, zou leren handwerken bedoeld zijn geweest als bijdrage aan de gezinseconomie.

Het passementswerken, decoratief borduur- of kantkloswerk, dat Hester en Dina Crooq leerden, is dusdanig specialistisch dat dit waarschijnlijk als een beroepsopleiding bedoeld was. Datzelfde geldt voor het kaarsen maken, van Lijsbeth van Swanenburg, en winkelhouden, van Belijte Jens en de al eerdergenoemde Catharina Dortmont. Eva van der Bouckhorst dreef een ‘Frans kramerwinkelje’ in Amsterdam. Voor Maria Moneth, dan 23 jaar oud, verzochten haar voogden of ze ondanks haar minderjarigheid haar boedel mogen ‘lichten’ – dat wil zeggen alvast een deel van de erfenis mogen uitkeren - 'tot voortsettinge haarer aangevangen neeringe'.⁶¹

Beroepen

Bij de jongens valt makkelijker vast te stellen in welk beroep hun opleiding uiteindelijk uitmondde. Dit weet ik van 10 van de 18.⁶² Daarmee kan ontbrekende informatie over de gevolgde opleidingsroute enigszins ‘ingekleurd’ worden.

. Gezien het feit dat voor ouders de capaciteiten van het kind een rol speelden bij de keuze voor een beroepsopleiding, hoeft het niet meer te verbazen dat de jongens vaker niet [6], dan wel [4] in de voetsporen van hun vaders traden.⁶³ De biografie van Claes van Overveen is overzichtelijk: hij was zoon van een molenaar, werd ‘besteed’ – dat wil zeggen in de leer en de kost gedaan – bij een andere molenaar, trouwde een molenaarsdochter en ging wonen en werken op molen de Engel ‘staende op ’t Grote Bolwerk’ aan de Witte Singel.⁶⁴ Ook Dirck Croon volgde een voorspelbaar pad. Zijn vader

⁶⁰ ELO 0518/966 boedel mr. Jan Agache, testament 17-4-1634.

⁶¹ ELO 0518/12130 Jonas Moneth, rekwest 12-2-1674 (akkoord).

⁶² Ik verwacht er nog meer van te vinden.

⁶³ [getal] staat voor n=getal.

⁶⁴ ELO 0518/7753 boedel Gerbrecht IJsbrantsdr; huwelijk 18-11-1690, via Personen; dit bolwerk maakte in 1861 plaats voor de Sterrewacht.

was een kuiper en komt te overlijden kort voordat Dirck zijn proef moet afleggen ter voltooiing van z'n opleiding tot kuiper.

Aelbert van Couwenhoven daarentegen, had een timmerman als vader, maar werd zelf koekenbakker.⁶⁵ Lieven en Pieter van de Walle, zonen van een banketbakker, worden opgeleid als respectievelijk chirurgijn en vleeshouwer.⁶⁶ Jacobus Jens werd ook chirurgijn, maar doorliep een minder rechtstreeks pad daarnaartoe. Deze zoon van een linnenverkoper ('lijwatier') ging eerst in de leer bij een boekverkoper, maakte de leertijd niet af en begon vervolgens aan een serie leercontracten bij vier chirurgijns, waarvan de meeste voortijdig worden afgebroken, onder andere voor een zeereis. Uiteindelijk vertrok hij voor een lange periode naar Oost-Indië, waar hij zijn opleiding tot chirurgijn waarschijnlijk voltooide. Toen hij negen jaar later terugkeerde naar Leiden, werd hij voor het eerst chirurgijn genoemd.⁶⁷

Dynamische opleidingstrajecten

Vak- en beroepsonderwijs als 'sluitstuk' wil niet zeggen dat het praktijkgerichte onderwijs per sé volgde ná het schools onderwijs. Uit het voorbeeld van de Lakenhal-leerlingen bleek al dat school- en praktijkleren parallel aan elkaar konden lopen. Dat vinden we bij de leerlingen in het voortgezet onderwijs, bij wie de beroepsfase relatief laat volgde. Bijvoorbeeld bij Clara Dortmont, die halve dagen school volgde en daarnaast leerde linnennaaien bij Gijsbert van Oostveen en zijn vrouw Annetje Ooms, waar ze in de kost was.⁶⁸

Deze dynamische scholingstrajecten maken het moeilijk om de startleeftijd van kinderen van de vak- of beroepsopleiding te bepalen. Bij de kinderen van wie de aanvangsleeftijd viel te achterhalen kom ik uit op een gemiddelde van 14,5 jaar voor zowel jongens [4] als meisjes [16]. Voor een gemiddelde duur van de jongens heb ik te weinig data [3], bij de meisjes kom ik uit op iets meer dan twee jaar gemiddeld [n=20].

⁶⁵ ELO 0518/10266 boedel Neeltje Corssen, bijlagen.

⁶⁶ ELO 0518/18603,4 boedel Susanna Michielsdr van de Velde, bestedingscontract 5-8-1672 en machtigingen.

⁶⁷ ELO 0518/8345 boedel Warnaar Warnaarsz Jens, contracten van uitbesteding 1670-1675.

⁶⁸ ELO, 0518/18001 boedel Adriaantje van Tethrode, bijlagen bij rekening 30-1-1674.

Bij kinderen die meerdere jaren in de leer waren, zie je in sommige gevallen dat ze in latere jaren minder hoefden te betalen, vanuit de te verwachten productiviteit van de leerling. Lieven van de Walle, chirurgijn in opleiding, betaalde over zijn laatste leerjaar *f*30, in tegenstelling tot *f*100 voor de jaren ervoor. Net als greinwerk-leerling Abraham Tiljé, die *f*60 betaalde voor zijn onderwijs plus *f*120 voor kost en inwoning, terwijl zijn volleerde broer Claes slechts de *f*120 betaalde. Hogere productiviteit kan ook de reden zijn dat Catharina Warnerus in 1665 *f*80 betaalde aan kostgeld en handwerk leren en in 1666 *f*50.⁶⁹ Een enkele keer kwam het ook voor dat jongeren, door middel van hun arbeid, de opleidingskosten terugbetaalden. Zoals Maria de Vries die haar twee jaar naaionderwijs niet kon betalen en die voor haar meesteres moest blijven werken ter afbetaling.⁷⁰ Daarmee bevond ze zich in dezelfde situatie als de leerkinderen van de Lakenhal, die meestal werden opgeleid in ruil voor hun arbeid.⁷¹

Conclusie

Wat heeft de bestudering van de kinderen uit het weeskamerarchief ons geleerd over scholing Leiden rond 1670? Ten eerste hebben we dankzij de weeskamerakten materiaal in handen waaruit blijkt dat door ouders en voogden van kinderen uit de middenlaag van de bevolking veel waarde werd gehecht aan een opleiding. Tot nu toe wisten we dit voornamelijk van mensen uit de elite en van het institutionele perspectief op de armenzorg. Bij de opleiding van de kinderen uit het weeskamerarchief hoorde vanzelfsprekend lezen en schrijven en ook een vak waarmee de kost verdiend kon worden. Dit gold net zo voor de meisjes als voor de jongens. Het opleiden richting economische zelfstandigheid van meisjes, wijkt af van wat we reeds weten van het Leidse patriciaat, waar meisjes eerder werden opgeleid tot gecultiveerde huwelijkskandidaten.

Wel is het zo dat wat als een passende opleiding werd gezien sterk afhing van de (wel)stand waaruit men afkomstig was, de omvang van het

⁶⁹ Lieven: ELO 0518/18603 boedel Susanna Michielsdr van de Velde; Abraham: 0518/18366 boedel Jan Tuillez; Catharina: 0518/8351 boedel Warnaar Warnarsz Jens.

⁷⁰ ELO, 0518/17872 boedel Anna Tobiasdr van der Tack, 'Om te betaelen op den boven staenden datum [28-5-1670] is sij oock te werck gekoomen.'

⁷¹ ELO 0510/127p Leerjongensboek Lakenhal 1656-1668.

beschikbare budget en geslacht. Dit laatste werd zelden expliciet benoemd, maar zie je wel terug in de scholingsinvesteringen. Bij elementair en voortgezet onderwijs was er geen verschil te constateren, maar bij het vak- en beroepsonderwijs werd er voor de meisjes vaker ingezet op het aanleren van handwerken, die zowel als beroep, bijverdienste of huisvuiljijt ingezet konden worden. Dat ook meisjes elementair onderwijs volgden is uit de literatuur inmiddels wel bekend, maar dat meisjes uit de burgerij ook qua voortgezet onderwijs gelijk opgingen nog niet. Wat uit verder onderzoek nog zal moeten blijken, is of de totale scholingsinvesteringen gemiddeld lager uitpakken voor de meisjes. Bij de jongens was er soms sprake van sociale daling, mogelijk als gevolg van de verweesdheid en de investeringsstrategie van voogden.

Wat over de hele linie opvalt, is de diversiteit aan scholingsaanbod en opleidingstrajecten. Aanvangsleeftijden, onderwijskrachten, kosten, volgorde van de leertrajecten: zelden komen ze overeen tussen de kinderen. Dit toont een flexibel scholingsklimaat dat een verklaring kan zijn voor de hoge alfabetiseringsgraad voor zowel jongens als meisjes in Holland.

Ten slotte, in de dynamische opleidingstrajecten van de weeskamerkinderen valt mogelijk de invloed van de kinderen zelf te bespeuren. Het feit dat kinderen op een ander beroep uitkwamen dan hun ouders kan in die richting wijzen, alhoewel daar ook voorkeuren van voogden of budgettaire beperkingen een rol hierin kunnen hebben gespeeld. Vooral bij het tussentijds van opleiding veranderen of naar het buitenland vertrekken, lijken de wensen en grillen van de jongeren zelf aan het werk zijn. Zoals bij Daniel Warnerus die na een aantal verbroken leercontracten naar Oost-Indië vertrekt of bij Abraham Tiljé die het leger ingaat in plaats van z'n opleiding tot greinwerker te gelde te maken. Maria de Vries, die haar naaiopleiding niet kon betalen, vertrekt naar Engeland en maakt ook daar schulden. Ook in het vroegmoderne Leiden maakten jongeren onverwachte studiekeuzes, soms tot groot verdriet van hun ouders. De moeder van Maria, als vroedvrouw een persoon van aanzien in de stad, dreigde haar dochter te laten opsluiten vanwege 'haer oneerlijck en ergelijck leven'.⁷²

⁷² 0518/17859,17872 boedel Anna Tobiasdr van der Tack, besluit tot opsluiting en bijlagen.